

УДК 323.39

О.М. Алалікіна, аспірант

*Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна, 65020*

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС ТА ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Проаналізовано теоретичні концепції еліт та демократичні механізми формування політичного класу, визначено політичні чинники впливу на формування еліт в Україні.

Ключові слова: *політичні еліти, політичний клас, демократія, рекрутування еліт, меритократія, неопатрімоніалізм.*

Актуальність теми статті обумовлена великою практичною значимістю діяльності політичних еліт та політичного класу у сучасному суспільстві. Еліти відіграють важливу роль у визначенні внутрішньополітичного та зовнішньополітичного курсу держави, прийнятті та реалізації політичних рішень, забезпеченні сталого розвитку.

Представники політичних еліт, володіючи необхідними особистісними якостями та професійними навичками, здійснюють управління політичними процесами. Відповідно, у будь-якому суспільстві виникають проблеми, пов'язані із співвідношенням та взаємодією правлячої меншості, що приймає та реалізує політичні рішення та більшості. Не менш складними є відносини всередині елітних груп. Зокрема, мова йде про демос та аристократію доби античності, релігійною (церква) та світською (монархія) владою середньовіччя, політичними партіями, національними державами, глобальними політичними та економічними акторами та ін.

У сучасному суспільстві політичні еліти та політичний клас представляють інтереси суспільних груп, спільнот та організацій, формулюють мету і завдання суспільного розвитку (як короткотермінові, так і стратегічні), використовують ресурси державної влади для реалізації визначеної політики. Окрім цього, еліти виконують функції репрезентації інтересів суспільних груп, прийняття та реалізації політичних рішень, висунення лідерів, визначає політичний курс, формує громадську думку, розробляє та втілює у життя державну політику та ін.

До причин виникнення та функціонування політичних еліт відносять наступні:

– висока суспільна потреба у організованій управлінській діяльності, професійному політичному керівництві;

– необхідність у спеціальній кадровій підготовці державних діячів та політичних лідерів;

– соціальна, політична нерівність в суспільстві, соціальна стратифікація та економічна диференціація суспільних груп;

– прагнення індивідів реалізувати власний інтерес через наближеність до влади;

Політичну еліту інтерпретують як групу, представники якої мають високий соціальний статус, володіють певними привілеями та беруть безпосередню участь у прийнятті та реалізації політичних рішень. Якщо говорити про співвідношення політичної еліти та політичного класу, то можна стверджувати, що політична еліта виступає найбільш впливовою частиною правлячої соціальної верстви (класу). Еліта активно впливає на реалізацію інтересів політичного класу у суспільстві. Саме тому говорять про правлячу еліту, як соціальну групу, що посіла найвищу позицію в суспільстві та володіє владними ресурсами та можливостями впливу на суспільні відносини.

В умовах посткомуністичних трансформацій важливого значення набувають наступні напрямки досліджень політичних еліт та політичного класу:

– розробки теоретичних основ дослідження еліт та класу, які спираються не лише на теорію політичних еліт, а і на інституціональну теорію, теорію раціонального вибору, біхевіоризм та ін. У побудові певного теоретичного порядку щодо феномену політичних еліт важливим вбачається врахування теорії демократії (передусім, теорії демократичного елітизму та конкурентної демократії Й. Шумпетера та ін.);

– визначення меж та символічного навантаження у посткомуністичних суспільствах таких понять, як «клас», «еліта», «інтелігенція», «партія влади», «бюрократія», «клієнтела», «мафія» та ін.;

– наголос на правилах гри під час процесу розподілу влади та інших ресурсів між різними суспільними групами та всередині еліт («пакт еліт», «війна еліт», компроміс, «змова еліт» та ін.). При цьому слід враховувати, що правила встановлюються та змінюються елітами у власних інтересах;

– визначення характеристик політичної взаємодії як між елітами та суспільством так і всередині еліт.

Серед зарубіжних та вітчизняних дослідників політичних еліт та політичного класу слід відзначити В. Амеліна, Т. Боттомора, Ю. Габермаса, О. Гаман-Голутвіну, М. Головатого, Р. Даля, Р. Дарендорфа, В. Журавського, М. Ільїна, Б. Капустіна, Д. Короткова, В. Кременя, О. Криштановську,

А. Лейпгарта, С. Наумкіну, Т. Науменко, М. Обушного, А. Пахарева, Д. Растоу, О. Соловйова, Й. Шумпетера, Д. Яковлева та ін.

На особливу увагу заслуговують роботи українського дослідника Ф. Рудича у яких досліджується політичний клас сучасної України, визначаються передумови становлення та особливості функціонування політичного класу у посткомуністичних країнах.

Так, Ф. Рудич визначає декілька наявних підходів до визначення політичного класу (субстаціональний, функціональний та ін.), та наголошує на тому, що поняття «політичний клас» та «політична еліта» не є тотожними.

Політичний клас представляє собою «вищі соціальні прошарки, які мають атрибути впливу, зосередили у своїх руках реальну владу або прагнуть до неї у головних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична й військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні технологи, політичні журналісти й коментатори» [1].

У дослідженнях політичного класу конструється наступна теоретична будова, що відображає співвідношення між класом та елітою: «політичний клас: усі, хто причетний до управління державним суспільством, не виключаючи опозиції; політична еліта: найобдарованіші (або ті, хто вважає себе такими), тобто провідна частина політичного класу; правлячий клас: ті, хто на цьому етапі реально має владу; правляча (владна) еліта: авангардна частина правлячого класу» [1].

Як вважає професор Ф.М. Рудич, «політична еліта визначається за двома критеріями: функціональною ознакою – ті, хто обраний, або ті, хто нами керує. І за ціннісним – ті, хто гідний керувати. В ідеалі ці ознаки мають збігатися. Політичний клас, як уже зазначено, ширше поняття. Політична еліта – передова частина політичного класу – має відповідати низці критеріїв – відповідність її цінностей загальнозначущим, спроможність розв'язувати істотні для суспільства проблеми, утверджувати цивілізований спосіб життя» [1].

Слід відзначити, що таку позицію поділяють й інші автори. Зокрема, Д. Коротков зазначає: «термін «політичний клас» більш загально-інтеграційне поняття... найбільш широке визначення всіх учасників політичного процесу в суспільстві... в політологічному дискурсі немає чіткої позиції згідно дефініціям «політичний клас» і «політична еліта». Ми вважаємо, що все же таки правильно використовувати в науковій дискусії термін «політична еліта», як складову частину політичного класу суспільства, основну і дїєздатну. Саме політична еліта розробляє стратегічний курс розвитку нашої держави. До «політичного класу» можна віднести всіх учасників політичного процесу в Україні, як депутата Верховної Ради, так і рядового члена політичної партії або громадського руху» [2].

На думку деяких дослідників, політична реальність, що склалась у сучасній Україні дозволяє говорити про розмежування понять «політична еліта» і «політичний клас».

Так, Є. Остренко вважає, що «у ідеальному вигляді політичний клас повинен ототожнюватися з політичною елітою суспільства. Але насправді політичний (тобто правлячий) клас включає в себе не лише представників політичної еліти, а й фактично всіх, хто має стосунок до управління суспільством. Провідну роль в управлінні суспільством відіграють політичні лідери – особистості, котрі здійснюють постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію. Це також і соціальні прошарки, які офіційно не пов'язані з політикою, але чинять закулісний вплив (а часто і відвертий тиск) на ухвалення політичних рішень, відіграючи роль так званих сірих кардиналів і в певний період можуть ставати головними дійовими особами політичного процесу» [3].

До складу еліти у посткомуністичних суспільствах можна включити тих дійових осіб (акторів), які відіграють визначальну роль у прийнятті та реалізації владних рішень, розподілі суспільних ресурсів, розвитку (або деградації та занепаду) держави.

Тобто, до складу еліти включаються «й ті, хто одержує можливість впливу через конкуренцію в політичних виборах (власне «політична» еліта), і ті, хто володіє здатністю впливати, при цьому не беручи участь у виборах, через контроль над неполітичними ресурсами, а саме економічними, адміністративними, військовими, релігійними, культурними і соціальними. Проте, дані ресурси, будучи використаними в процесі впливу на ухвалення політичних рішень, також набувають політичного сенсу» [2].

Для політичних еліт характерною ознакою виступає активна політична боротьба за можливість використовувати владні ресурси, а також за лідерство всередині еліти. При цьому, у перехідних суспільствах виникають певні труднощі із ідентифікацією представників еліти за критеріями таких підходів, як ціннісний та функціональний.

Варто погодитись із тим, що слово «еліта» навряд чи може бути зараховане до розряду нейтрально-описових термінів суспільствознавства доби посткомунізму. За своїм значенням воно, безумовно, належить до оціночних понять і здебільшого нарцисичне. Крім того, слово «еліта» має характер соціального міфа і тому вимагає вкрай обережного поводження з собою, якщо, звичайно, ми не

хочемо опинитися по той бік критичного ставлення до дійсності... Про еліту говорять як про виразницю національних інтересів, визнають у ній осереддя компетентності в усіх сферах діяльності тощо. І разом з тим мало хто звертає увагу на той очевидний факт, що «елітарність» – це не так якість, як ідеологічний антураж, бажане оформлення тої групи можновладців, яка в посткомуністичних умовах не проти того, щоб вдавати еліту» [4].

У ціннісному підході важливим виступає співвідношення поняття «еліти» та «інтелігенції». За радянських часів до інтелігенції відносили представників сфери інтелектуальної праці та тих, хто був зайнятий у гуманітарній, невиробничій сфері (викладачі, науковці, літератори, лікарі, музиканти та ін.). Інтелігенцію можна розуміти в якості «духовної еліти». Проте, термінологічно «еліта» і «інтелігенція» відрізняються за критерієм ставлення до влади.

По-перше, «ця відмінність фіксується вже на етимологічному рівні. Цікаво, що «еліта» і «інтелігенція» – слова дуже близькі за походженням: *elita* – від латинського *eligare*, що означає висмикувати, виривати, обирати; *інтелігенція* (також латина) – *lego*, тобто вириваю, виймаю, вибираю тощо, але з попереднім *intel* – між, поміж. В останньому випадку йдеться про встановлення зв'язків між обраними. Якщо еліта від самого початку передбачає того, хто її обирає, то інтелігенція – така «мисляча субстанція», яка, сказати б, прослизала між пальцями формотворця, претендуючи на самостійне впорядкування буття» [4].

По-друге, на особливу увагу заслуговує аналіз тих відмінностей між елітою та інтелігенцією, що сформувались в умовах посткомуністичної ситуації.

Якщо еліту «обирають», «добирають» та оцінюють відповідно до усталеної системи цінностей, визнаної суспільством та істеблішментом, то інтелігенція принципово не може бути сформованою відповідно до певних, визначених з-зовні політичних орієнтирів або ідеологічних схем.

Уособлюючи творчий потенціал суспільства, інтелігенція залишається «поза», або «над» владною боротьбою, формуючи ціннісну сферу суспільного життя (звідси й невід'ємний моральний відтінок в уявленнях про інтелігенцію).

Отже, еліта та інтелігенція відрізняються ставленням до влади, «посутне ставлення інтелігенції до влади – не підпорядкування їй і не отождошення з нею (те і друге притаманне еліті), а діалог (конче потрібний, до речі, представникам самої влади, якщо вони не хочуть втрачати цілісне уявлення про суспільну ситуацію) і глибинні тенденції розвитку спільноти, котру репрезентують. Біда нинішньої інтелігенції у ряді посткомуністичних країн не в тому, що вона, мовляв, позбавлена амбіційного прагнення до влади, а якраз навпаки – у притаманній їй численним представникам схильності до поверхової елітаризації, до перетворення на квазіеліту, яка, не набувши справжньої елітарності, втрачає призначення, властиве інтелігенції» [4].

У процесі переходу від посткомуністичного до демократичного суспільства актуалізується потреба як у відповідальній, кваліфікованій та ефективній політичній еліті так і у зрілій інтелігенції.

В цілому, можна визначити наступні характеристики політичної еліти та політичного класу у посткомуністичній Україні.

По-перше, зменшення ролі ідеологій у політичній діяльності. Це стосується як партійних програм так і суспільної свідомості. Саме тому деідеологізація не заважає політичним партіям та лідерам отримувати електоральну підтримку.

По-друге, розвиток феномену «партії влади». Це неформальна, проте впливова політична інституція, створена для захисту економічних та політичних інтересів. «Партія влади» складається з «прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої комуністичної номенклатури, представників державного апарату та засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства. Цю інституцію посткомуністичного суспільства можна вважати «криптокомуністичною». Тут присутній консерватизм, схильність до авторитаризму та командно-адміністративних методів діяльності, висока ступінь кругової поруки і кланових зобов'язань. У партії влади поєднується номенклатура та олігархія, державний апарат та власність.

По-третє, відсутність середнього класу. Саме представники середнього класу стають головним чинником соціально-політичного розвитку, основою політичного класу та формують політичні еліти.

По-четверте, олігархізація елітних груп та їх відчуження від інших верств суспільства, перетворення на замкнену привілейовану групу. При цьому, «панівній еліті часто вдається домогтися підтримки з боку й інших численних соціальних груп, які ще не усвідомили власних реальних інтересів і не набули необхідного політичного досвіду. Така «консолідація» підтримується необхідним мінімальним рівнем співпраці керівної бюрократії зі своїми опонентами з табору опозиційної контреліти» [4]. В цілому, це сприяло переходу у роки незалежності від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного неототалітаризму.

По-п'яте, перманентна публічна «війна еліт», відмова від політичного пакту еліт, що було характерним для країн центральної та східної Європи у 80-90-х роках минулого століття. У таких умовах домовленості між елітними групами «мають характер ситуативних угод, дуже схожих на

короткострокові перемир'я, але аж ніяк не на пакти про довгострокові правила гри і базові умови політичної конкуренції» [5, с. 5]. Це консолідує недемократичний політичний режим, бо домовленості між владою та опозицією відбуваються, на думку О. Фісуна «навколо іншого «порядку денного», а саме неформальної угоди щодо «захоплення держави» і монопольного присвоєння публічних політико-економічних функцій. Пострадянські міжелітні консолідації можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції й видавлювання «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів, але аж ніяк не стратегічні домовленості про закріплення демократичних правил гри як єдино можливих» [3].

Варто погодитись із тим, що «Посткомуністичні політичні системи інверсійного типу відтворюють логіку неопатримоніального політичного процесу: це не боротьба партійно-політичних альтернатив у рамках парламентського процесу, а боротьба різних фракцій неопатримоніальної бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їхню зміну та перерозподіл» [3].

Таким чином, еліти у посткомуністичних країнах формуються навколо можливостей використання державно-адміністративних ресурсів з метою задоволення власних егоїстичних інтересів. Політична еліта перетворюється на клас рентоорієнтованих політичних підприємців, для яких характерна вирішальна роль клієнтарно-патронажних відносин та зв'язків у конструюванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної взаємодії.

Бібліографічний список використаної літератури

1. Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення [Електронний ресурс] / Ф. Рудич // Віче. — 2009. — № 9. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1449>
2. Коротков Д.С. Політичний клас або політична еліта України: питання політологічного дискурсу [Електронний ресурс] / Д.С. Коротков // Вісник СевНТУ. Сер. Політологія: зб. наук. пр.. — Севастополь, 2011. — Вип. 123. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vsntu/polit/2011_123/2011_123/123_16.pdf
3. Остренко Є. Проблема співвідношення політичної еліти та політичного класу [Електронний ресурс] / Є. Остренко // Освіта регіону. — 2008. — № 1-2. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua/>
4. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств [Електронний ресурс] / В. Полохало (керівник авт. колективу). — К.: Політична думка, 1995. — 368 с. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/polpost/r2a4.htm>
5. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні / О. Фісун // Віче. — 2008. — № 17. — С. 4–7.

Надійшла до редакції 14.08.2013 р.

Алаликина Е.Н. Политический класс и политические элиты: теория и практика

Проанализированы теоретические концепции элит и демократические механизмы формирования политического класса, определены политические факторы влияния на формирование элит в Украине.

Ключевые слова: политические элиты, политический класс, демократия, рекрутирование элит, меритократия, неопатримониализм.

Alalikina E. The political class and political elite: theory and practice

Theoretical concepts of elites and democratic mechanisms of the political class set of political factors influence the formation of elites in Ukraine.

Keywords: political elites, political class, democracy, elite recruitment, meritocracy, neopatrimonialism.